

УДК 428(09)(088.4)

Олег Горенко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ІСТОРИЧНА НАУКА І ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

У статті розглядаються теоретико-методологічні аспекти взаємодії історії і правознавства під кутом зору актуальних потреб перетворення правосвідомості. Акцентується епістемологічний потенціал раціонального синтезу філософії історії та філософії права у процесі осмислення історико-культурної специфіки демократичних перетворень. Аналізується досвід застосування логічного та історичного методів у порівняльному правознавстві та перспективи його використання під час дослідження історичних процесів. Визначаються особливості внутрішнього зв'язку та взаємовпливу ідей верховенства права і соціальної справедливості. Звертається увага на історико-методологічний потенціал рекомендацій авторитетних європейських інституцій, підкреслюється важливість зазначеного сегменту європейського досвіду за нинішніх умов активізації міждисциплінарних досліджень у царині гуманітаристики, плюралізації теоретико-методологічних засад історіописання, зростання інтересу до питань еволюції вітчизняного гранднративу та проблеми стилю мислення.

Ключові слова: історична свідомість, правосвідомість, правова культура, аномія, соціальна справедливість.

Oleg Gorenko

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

HISTORICAL SCIENCE AND TRANSFORMATION IN SENSE OF JUSTICE

The article deals with theoretical and methodological aspects of interaction between Ukraine and EU in the context of actual needs to transform

legal consciousness. Epistemological potential of rational synthesis of Philosophy of History and philosophy of Law in the process of conceiving historical and cultural peculiarities of democratic reforms is accentuated here. A specific character of experience to apply logic and historical methods in comparative Jurisprudence and perspectives of its implementation in the course of studying historical processes are being analysed. Peculiarities of inward connections and interactions of the ideas of priority of Law and social justice are also specified. Special attention is paid here to logical and ethical aspects of Law work, historical and methodological potential of experience. Nowadays, when we observe livening up of interdisciplinary studies in the sphere of the Humanities with the accent on pluralization of theoretical and methodological basis of historical writing as well as growing interest to the questions of evolution of national historical grand narrative and the style of thinking, the importance of a given methodological segment is gradually increasing.

Keywords: *historical consciousness, sense of justice, legal culture, anomy, social justice.*

Попри поширеність моралістичних ілюзій, далеко не всі достойники турбуються про те, щоб гідно увійти в історію. Значно більше тих, хто наполегливо прагне якнайкраще влаштуватися у завжди неоднозначному сьогоденні. Тим більше, коли із самою процедурою підсумкової історичної оцінки, славнозвісним «судом історії», й досі залишається чимало проблем. Всупереч оптимістичним твердженням деяких глибоко порядних істориків, незалежність судової гілки влади історії, за великим рахунком, мало чим відрізняється від загальновідомої незалежності традиційних людських судів. Історики, як і судді, теж люди, а справедливість історичного часу — це, великою мірою, часова іпостась справедливості самої матінки природи з усіма її примхами й незбагненим унівесалізмом саморозвитку унікальності. Реальна історія людства і природа ревно зберігають за собою право законодавчої ініціативи.

Історія живе і функціонує у сучасності, яка щомиті народжується з минулого й одразу перетворюється на минуле. Тож пізнання історії — це, одночасно, й пізнання теперішнього, що вже набуло незмінних форм. Надзвичайно слушним видається зауваження Г.В.Ф. Гегеля з приводу небезпечності такої суб'єктивної свідомості, «котра розглядає теперішнє як щось марне, вважає себе вищою від нього й наділеною кращим знанням». На переконання філософа, такого роду свідомість «сама перебуває в марноті, а оскільки вона дійсна лише в теперішньому, то вона сама — марнолюбство». Мабуть варто було б дещо частіше згадувати про цю суттєву обставину під час оцінки кожної нової спроби радикальної реконструкції історичної свідомості та колективної пам'яті. Ще більш

актуальним це стає в процесі спостереження спроб радикального реконструювання держави, яку Г.В.Ф. Гегель називає «універсумом моральності»¹. Адже збереглося занадто багато історичних свідчень того, як ця сама держава перетворювалася у вельми небезпечний «унівесум аморальності». На диво актуальними видаються сьогодні гегелівські міркування про «особливу форму нечистого сумління, що виявляється в красномовстві, яким чваниться (...) мілководдя; цікаво, що там, де воно найбездуховніше, найбільше говориться про дух, де воно наймертвіше та найнудніше, найчастіше вживаються слова «життя» та «втілити в життя», де воно найбільше виявляє егоїзм порожньої зарозумілості, найчастіше злітає з уст слово «народ». Коли Ф.Ніцше писав свої «невчасні міркування» про користь і шкоду історії для життя, він, можливо, мав перед очима образ історика, який, постійно перебуваючи у часі, тим не менш чомусь завжди відчуває себе невчасним, який зазнає мук від свого онтологічного перебування в сьогодні, безпорадно борсається між гносеологічним минулим і майбутнім та потай мріє про якнайскоріше народження нового минулого.

Перебування в сучасності — це інтелектуально обтяжливий процес безупинної адаптації, а значить і безперервного декодування мінливих «правил гри», законів функціонування соціуму, регулятивних механізмів і правил та принципів людської комунікації. У цьому сенсі історія і правознавство завжди залишаються глибоко взаємопов'язаними. Тож у методологічному плані для професійного історика виглядає безперечно цікавою справедливо висока оцінка Г.В.Ф. Гегелем концептуальної спадщини Ш. Монтеск'є, котрий закликав «розглядати законодавство взагалі і його особливі правила зокрема не ізольовано й абстрактно, а ... як фактор, пов'язаний із певною єдністю, в сукупності з усіма іншими правилами, що визначають характер нації й епохи, у такому зв'язку законодавство набуває свого істинного значення, а разом і виправдання. Спостереження за поступом і розвитком у часі правових визначень — це чисто історичне завдання, так само як і вивчення їхнього впливу на думку, що проявляється порівняно з існуючими правовими відносинами». Водночас, філософ далекоглядно попереджає, що «коли історичне виправдання плутає зовнішнє виникнення з виникненням із поняття, тоді несвідомо стверджується протилежне тому, яким, власне, був намір»². Власне, така плутанина в процесі дослідження історії і генерує головні небезпеки ідеологізації, підгонки реальності під зручні поняття та ідеологізовані концепти.

За такої «духовної ситуації часу» цілком логічним виглядає питання про те, якою мірою українське професійне історіописання готове в методологічному плані до якісного наукового моніторингу та адекватної рефлексії усіх політико-правових реалій історичного буття як у себе

вдома, так і в мінливому глобальному світі. Тобто якою мірою українці зможуть подолати стару, нігілістично-авторитарну психологію світоглядів, зламати небезпечні старі предметні установки й уникнути появи можливо ще небезпечніших нових. Назагал саме від цього залежить, якою мірою в різних куточках порубаної на шматки України вдасться гармонізувати відрефлектовані К. Ясперсом «чуттєво-просторові», «душевно-культурні» й «метафізичні світообрази». Саме від цього сьогодні багато в чому залежить відповідь на знамените Ніцшеве питання «про користь і шкоду історії для життя».

Усі масштабні історичні завдання мають очевидний практичний правовий зміст, все ще інтелектуально незвичний для сучасного українського історика, чомусь значно більше зацікавленого втриматися у світовому тренді постмодерних історіографічних новацій та грантової тематики наукових досліджень. Звісно, не через небажання або зухвале ігнорування новітніх викликів національної історії, а скоріше внаслідок особистої методологічної неготовності до поглибленого осмислення правових реалій складного історичного процесу.

Увесь історичний процес української демократизації як форми саморегуляції спільноти найбезпосереднішим чином пов'язаний із засвоєнням нових правил гри в межах реальної правової державності. Ментальний і соціально-організаційний простір Європейського Союзу, до якого ми серйозно намірилися інтегруватися, — це насамперед простір якісно нової правосвідомості й якісно нової, всеохопної системи апробованих, більш-менш чітко відрегульованих і реально функціонуючих правовідносин. Сучасне українське історіописання, як спадкоємець тривалої інтелектуальної традиції народної боротьби за свободу й справедливість, перебуває лише на самому початку медологічного усвідомлення нерозривності внутрішнього зв'язку ідей свободи, справедливості й права. Це є дуже непростим інтелектуальним і моральним завданням. Навіть для знаних європейських правознавців «право являє собою досить складну, багатшарову структуру», й вони констатують наявність спрощених уявлень про нього. У той час, як одні юристи стверджують, що «право є лише фактичним регулятором спільного життя людей», інші дотримуються думки, що «воно є лише системою нормативних смислів»³. Що вже тоді казати про істориків, які свою цікавість до правових проблем задовольняють переважно в процесі зворотної реалізації концепту Монтеск'є, тобто використовують пізнання правових реалій для більш предметного розуміння духу та історії народів і націй. Саме в рамках такого підходу в історичному дослідженні найчастіше практикується аналіз впливу суспільних факторів на право та, відповідно, відбувається осмислення впливу права на суспільство.

Варто зазначити, що класичне історіописання давно має цілу низку яскравих прикладів реалізації власної узагальненої стратегії правового мислення. Одна з таких стратегій навіть перетворилася на популярну методологічну традицію фіналістичного судочинства історії. Йдеться про погляд на минуле як на універсальний судовий процес неблаганного часу. Усталене ще з античних часів поняття «карального часу» на етапі Просвітництва й Романтизму не лише стало ще більш популярним, а й набуло ще глибшого метафізичного змісту. Як висловився Райнгардт Козеллек, історичний час «чинить тиск, що його не здатен уникнути ніхто»⁴ Універсалізуючи об'єкт темпорального впливу з допомогою слова «ніхто», дослідник фактично перевів проблему «суду історії» в екзистенційну площину, де тісний взаємозв'язок Часу і Буття стає невід'ємною характеристикою не лише людського існування, а й, що надзвичайно важливо, людського співіснування, одночасного «Буття-тут». У цьому випадку Р. Козеллек є спадкоємцем не лише історіософської традиції Античності, Просвітництва і Романтизму, а й прагматичним рецепієнтом філософського світогляду М. Гайдеггера, котрий наполегливо переконував, що немає «часу» без «присутності», що насправді в розпорядженні людини напрочуд мало власного часу для повноцінного «Буття-тут», а тому вона повинна поквапитись у своїх нескінченних пошуках смислів, зосередившись на головному.

Тож навіть якщо в теорії історіописання й прижилося розуміння знаменитого шиллерівського концепту «Das Weltgeschichte ist das Weltgericht» (Світова історія — це світовий суд) у сенсі визнання ролі морального чинника в історії, все одно навряд чи можна однозначно стверджувати, що в даному випадку мається на увазі не історик, який у своїй праці оцінює минуле, а виключно сама історія, якій притаманна власна справедливість. Адже весь містичний досвід справжнього романтика нерозривно пов'язаний з людиною, з перевагою людських емоцій і творчого натхнення над холодним раціоналізмом усталених правил. Істинний романтизм, як захоплення усім неповторно-індивідуальним, апіорі передбачає глибинний людський зміст славнозвісного «морального чинника в історії», а значить і певне ставлення з боку історика. Романтики відважно здійснили свій власний «антропологічний поворот» у тлумаченні історичного часу. Наслідки цього повороту залишили глибоку революційну борозну в реальній історії, однак, для нас, у цьому випадку, більш цікавим є те, якою мірою осмислення «світового суду історії» як процесу має шанси наблизитися до розуміння «світового суду історії» як процедури. Тобто якою мірою закони історії корелюються із законами людськими, і яким чином свідомість історика підлягає впорядкуванню з метою синтезу власних моральних оцінок і чималої спадщини загальної політико-правової культури соціуму.

Навряд чи підлягає спростуванню аргумент Й. Рюзена (й він не самотній у своїх висновках) про те, що «історія не може виконувати своєї культурної ролі без згоди тих, кому вона адресована. Якщо вона буде сприйнята як вигадка, вона негайно втратить свою культурну силу. Але її правдоподібність залежить не лише від її ставлення до досвіду. Вона залежить також від її ставлення до норм і цінностей як елементів історичного смислу, що поділяються спільнотою, якій вона (історія) адресована»⁵.

Свого часу авторитетний український історик М.В. Коваль у своїх історіософських нотатках про загальний характер і атмосферу дослідження проблематики Другої світової війни звертав, зокрема, увагу на те, як «із засобів інформації та мемуарної літератури апробовані «вгорі» і нерідко препаровані версії тих чи інших подій, оцінки осіб перекочували у наукові праці». На переконання вченого, «якщо у роки війни практика напівправди, міфологізації ще могла бути (враховуючи специфіку ідеологічної війни) якоюсь мірою визнана терпимою, то у повоєнний час вона ставала протиприродною, шкідливою. Однак, залишаючись частиною заходів, що забезпечували функціонування системи, вона вкорінилася на довгі десятиліття»⁶. Системи змінюються, але чи набагато змінюється інстинкт системного самозбереження? Чи настільки вже оновлюється старий, перевірений інструментарій керованої суспільної легітимації? Наскільки поширеною є перевірена практика ідеологічної приватизації славнозвісного «суду історії»? І, зрештою, наскільки у цьому славетному «суді» процвітає незнищенна політична корупція й сумнозвісне «телефонне право»?

Схоже, що яскраво відрефлектована свого часу видатним українським істориком Ф.П. Шевченком метафора «суду історії» після всіх своїх численних злетів і падінь переживає черговий ренесанс. Не бракує бажаних переглянути давні рішення суду, перелицьовати позивачів у відповідачів і навіть поставити питання про матеріальну компенсацію моральних збитків. Але чи підлягають оскарженню рішення суду історії, які вже набули сили? Щодо людей і діячів — безумовно так, і це є цілком нормальним, принаймні з урахуванням потреб реабілітації спалюваних імен та незнищенності політичного суб'єктивізму. Однак, чи є хоч якась можливість засудити саму історію? Наскільки коректно виглядає подача апеляцій щодо унікальних за своєю природою історичних подій? Адже у чому тоді полягає їхня славнозвісна унікальність? Чи не буде це нагадувати такий собі рішучий осуд трагічного виверження Везувію або критику цунамі на острові Балі? Який тоді взагалі сенс у давніх суперечках між гуманітаріями та природознавцями з приводу методологічної специфіки історичного пізнання?

Пострадянські соціальні психологи визнають, що раніше судовий процес не становив для них особливого професійного інтересу, оскільки результат судового розгляду в радянському суді практично був визначений заздалегідь і мало залежав від реальної майстерності юристів, які презентували суд, звинувачення і захист (кількість виправдальних рішень не перевищувала 1%). Під час судового процесу матеріали скоріше озвучувалися, аніж аналізувалися, що більше нагадувало рутинний ритуал із унормованим змістом⁷. Назрілий перехід до принципу реальної змагальності обвинувачення й захисту в ході судового розгляду виявився непростою задачею для сучасних правників, вихованих у стилі інквізиційного судочинства. Тож, якщо навіть для дисциплінованих нормами нових кодексів професійних юристів існує серйозний психологічний бар'єр у справі організації конструктивного діалогу між «суддями факту» (присяжними) і «суддями права» (суддями як такими), то що вже говорити про істориків, які самі собі і «судді факту», і «судді права», і прокурори.

Якщо наші судді опинилися перед гострою необхідністю нового, більш адекватного синтезу двох типів світогляду — професійного і загальногромадянського — то для кожного історика така проблема виникала завжди, причому з першої миті, як він відчув себе істориком. На кожному кроці йому випадає проводити слідство й аналізувати покази свідків, оцінювати переконливість доказів, давати свідчення самому й потім так само індивідуально ухвалювати вирок за проміжними результатами нескінченного судового процесу історії. Це є складним завданням, що поглинає багато сил та нервів. Тож не дивно, що досить часто виникає спокуса скористатися «прецедентним правом» передового історіописання, його давно напрацьованими готовими рішеннями, які в той чи інший спосіб встигли набути статусу легітимізованої спільної думки всевладної «більшості».

Шляхом найрізноманітніших маніпуляцій періодично народжується якийсь новий «більшовизм», для якого найголовніше — не ставитися до законів логіки, логіки закону і самого поняття закону занадто серйозно. Мало що там записано в законі або в Конституції. Адже завтра можна легко ухвалити нові закони й нову Конституцію. Головне — сповідувати таку історичну правду, яка сьогодні найпотрібніша. А завтра можна знайти й іншу, значно ближчу до «справжньої» істини. Незрозумілим залишається лише питання про те, що випадає робити в проміжку між старим і новим станом законності? На якій логічній і морально-етичній основі мають будуватися комунікативні зв'язки у трансформаційному середовищі, щоб саме це середовище не перетворилося на попіл, який розвіється від першого пориву нового політичного вітру? Як, зрештою,

сприймати невідворотне співіснування нового і старого, і якою має бути організаційна основа їхньої цивілізованої конкуренції? Які релікти суспільної свідомості підлягають обов'язковому знищенню, у який спосіб і за який проміжок часу? На нашу думку, полеміка Л. Февра з тими, хто вважає заняття історією та її викладання лише безглуздим пересипанням попелу, який «місцями охолонув, місцями ще теплий, — будь-якого попелу, що зберігає мертві сліди чийхось спалених життів»⁸, заслуговує сьогодні на додаткове осмислення. Якщо герої не вмирають, то варто зважати на те, що вони можуть бути різними. Якщо зберігати пам'ять про жертви, то варто зважати на те, що трава на всіх могилах однакового кольору. Під час зведення історичних рахунків варто спершу дуже добре обміркувати, наскільки безпечним є ігнорування попелу «чийогось спаленого життя»? А що як це раптом попіл Освенцима-Аушвітца або Бабиного Яру. Або тисяч українських міст і сіл періоду Другої світової (а для тих радянських громадян, хто розписався на стінах фашистського Рейхстагу, назавжди Великої Вітчизняної) війни? Можливо, саме над цією жажливою хімією попелу людського життя й замислився Л. Февр, коли конкретизував класичний концепт «суду історії» у вигляді власної формули «суд совісті історії та історика» в однойменній статті 1933 р.⁹. Ця формула, як нам видається, демонструє не лише базову етичну установку видатного історика, а й головну дилему сучасного етапу нового осмислення характеру взаємодії об'єктивних і суб'єктивних засад професійного історіописання. Світоглядну складність оновлення методологічного інструментарію історичної науки достатньо точно охарактеризував авторитетний історик і вдумливий методолог А.Я. Гуревич у свої змістовній оглядовій статті про Л. Февра. Він цілком справедливо зауважив, що криза радянської історичної науки «поширилася на саме «ремесло» історика, на те, як він працює, якими категоріями мислить, на історичну гносеологію». Як далі наголосив дослідник, «ухил в історію господарства, політичних і правових інститутів або переходить у пласку описовість, без серйозних спроб розкрити глибинний і подієвий смисл і насамперед їх людський зміст, традиціоналізм у постановці проблем і острах нових, особливо проблем культури, духовного життя». Багато в чому саме тому, на його переконання, праці істориків дуже часто «не відповідають насущним потребам суспільства, і в системі нашої самосвідомості залишаються неефективними». Тож, ще на межі розпаду СРСР акцентувалася необхідність суттєвого оновлення понятійного апарату історичної науки й радикального розширення проблематики досліджень. У підсумку наголошується, що освоєння нового потребує вдумливого аналізу важливих праць з історії та методології історії, а також відокремлення цінного від наносного. На переконання А.Я. Гуревича, голов-

не завдання полягає в тому, щоб «виявити нові тенденції розвитку історичної думки, нові підходи до матеріалу, нові методи його аналізу й синтезу, що своєю чергою має відкрити нові можливості інакшого й більш глибокого проникнення у людську реальність»¹⁰. Як нам видається, приклад Л. Февра якраз і є талановитою спробою поставити питання про те, у який же спосіб можна якнайскоріше вирватися з глухогогносеологічного закутка нескінченного витягування самого себе за волосся з трясовини зручного історичного наративізму (за прикладом славетного барона Мюнгаузена) і прорватися у новий простір актуальної людської реальності. Саме такий прорив має на увазі Л. Февр, коли 1946 р., збагачений гірким досвідом світової кризи і світової бійні, пише про необхідність розвитку в нових поколіннях істориків вміння читати статистичні таблиці, співставляти їх і піддавати критичному аналізу; про потребу оволодіння знанням права і основ його еволюції, здатністю до тлумачення суперечливих теорій політичної економії, спроможністю сформулювати власне уявлення про те, що таке валютний курс, і що фактично відбувається за фасадом фондової біржі або за дверима банківських установ. Л. Февр навіть робить, здавалося б, парадоксальну для історика пропозицію: «щоб творити, поверніться спиною до минулого. Перш за все — живіть. Втручайтеся в життя. В усю багатоманітність духовного життя. Історики, будьте географами. Будьте правознавцями, соціологами, психологами; не закривайте очі на ту велику течію, яка з карколомною швидкістю оновлює науки про фізичний світ (...). Але живіть також і практичним життям»¹¹. Мабуть саме в такий спосіб учений намагався врятувати репутацію історичної науки, яка зовсім недавно у своїй любові до міфу вже вкотре виявилась здатною штовхнути мільйони людей на самогубство. У цьому сенсі, за доби активного поширення ідеї прав людини, цілковите розуміння викликає авторська акцентція колозального внеску М. Блока як «історика-юриста». Для нього це ще один спосіб наблизитись до реального розуміння змісту слова «СВОБОДА». Саме тому у своєму дослідженні історії поняття «ЦИВІЛІЗАЦІЯ» як імені для світу, гармонізованого в соціальному, інтелектуальному й моральному відношенні, він повертається до ключового питання про те, а чи взагалі можлива цивілізація без правосуддя й справедливості. Л. Февр — поборник діалогу наук як важливого чинника налагодження продуктивного діалогу людей.

Той, хто проти діалогу й узагалі проти практики конструктивних перемовин та пошуків прийнятних для сторін компромісу, чомусь геть забуває, що весь суспільний розвиток відбувається в суперечностях. Як слушно наголосив Ф.П. Шевченко, суперечності «існували і по-різному проявлялися в усі епохи історії. (...) Розв'язання тих чи інших супереч-

ностей відбувається в ході історичного процесу. В результаті одні з них відкидаються, а інші виникають»¹². Суто людські суперечності не є, у цьому випадку, якимось виключенням. Як далі справедливо зауважив учений, «обвинувачувати в чомусь те, що вже відбулося, не дуже важко. Складніше пояснити його, викрити причини, що породили ці обставини. Адже в історії не все і не завжди так відбувається, як нам би цього хотілося»¹³. Такі міркування видаються вельми корисним методологічним орієнтиром за умов постмодерної трансформації тлумачення історичної реальності, коли після численних «поворотів» дехто взагалі втрачає орієнтацію в часі та просторі й по-своєму використовує вікопомну гегелівську формулу «усе розумне є дійсним», плутаючи «світовий розум» зі своїм власним. За такого використання зручної гегелівської формули всі посправжньому прогресивні, демократично мислячі й патріотично налаштовані громадяни просто зобов'язані одразу свято вірити в те, що попередня реальна дійсність людського буття й справді є такою, якою її щойно витворив той чи інший історик шляхом своїх нарешті абсолютно вільних розумувань.

Після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС важливість цілісної історичної свідомості стала ще більш очевидною. Особливо з урахуванням неприпустимо гострого свідомісного конфлікту на українських теренах. В об'єднаній Європі зазначена проблема давно відрефлектована. У рекомендаціях Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЕ) 1996 року щодо вивчення історії у Європі наголошується: «Історична освіта має бути вільною від політики. Історія для істориків, а не для політиків та ідеологів». Комітет міністрів Ради Європи 31 жовтня 2001 року ухвалив «Рекомендацію Rec (2001) 15 про викладання історії у XXI столітті в Європі». У цій рекомендації метою навчальних заходів, пов'язаних із засвоєнням культурної спадщини, називається «наповнення змістом майбутнього через краще розуміння минулого». Наголошується на ролі викладання історії у справі поглиблення зв'язків довіри та терпимості як усередині країн, так і між державами. На думку розробників документу, викладання історії у демократичній Європі має бути вирішальним фактором примирення, визнання, взаєморозуміння та взаємної довіри між людьми; розвивати інтелектуальні аналітичні здібності та інтерпретувати інформацію в критичний і відповідальний спосіб через діалог. Історична освіта покликана бути «інструментом, який запобігатиме злочинам проти людства». Як, зокрема, зазначається, «викладання історії не може бути інструментом ідеологічного маніпулювання, пропаганди або підтримки ультранационалістичних, ксенофобських, расистських або антисемітських і сповнених нетерпимості цінностей». Рекомендація оголошує несумісною зі Статутом Ради Європи популяризацію

хибної історії шляхом: фальсифікації історичних фактів, підробленої статистики, підроблених зображень і т.п.; концентрації уваги на одній події, з тим, щоб виправдати або замовчувати іншу подію; зміненого представлення минулого в пропагандистських цілях; гіперболізованої націоналістичної версії минулого, здатної породити протиставлення «ми» — «вони»; неправдивого представлення історичних записів; заперечення історичних фактів; пропуску історичних фактів. Викладання історії має розвивати вміння критично мислити, робити незалежні й об'єктивні судження, формувати здатність протистояти маніпуляціям. З боку Ради Європи лунає заклик до «вивчення всіх вимірів європейської історії, не лише політичного, але й економічного, соціального та культурного». Не залишається поза увагою і серйозна необхідність «критичного вивчення зловживань історією». Наголошується на продуктивності міждисциплінарного й полідисциплінарного підходу, що реалізується шляхом налагодження зв'язків із іншими дисциплінами.

Заслугує також на предметну увагу схвалена 6 липня 2011 р. Рекомендація Rec (2011) 6 Комітету міністрів РЄ державам-членам про міжкультурний діалог й образ Іншого у викладанні історії. У документі відзначається важливість «розуміння історії». Рекомендація базується на принципах, викладених у Білій книзі про міжкультурний діалог — «Жити разом у рівній гідності» (2008 р.). Як зазначається, «викладання історії базується на знаннях і повазі до інших як вирішальному факторі створення атмосфери, що характеризується ідеєю «жити разом у рівній гідності». У документі наголошується на тому, що викладання історії є невід'ємною частиною виховання демократичної громадянськості, особливо з урахуванням зростаючого інтересу до історичних питань у політичних дискусіях загалом. Метою викладання історії у контексті міжкультурного діалогу визначається, окрім усього іншого, «виявлення й критичний аналіз стереотипів, шаблонних образів, упередженості, застарілих поглядів і тлумачень, що не відповідають дійсності або здатні породити справжнє непорозуміння або, у більш широкому плані, викривлені образи інших». Метою є також «попередження напруги конфліктів у складних ситуаціях і поглиблення процесів примирення в конфліктних і постконфліктних ситуаціях, й перш за все там, де культурне багатоманіття, в широкому сенсі слова, використовується або використовувалося у конфліктах політичного характеру». Йдеться про «розширення можливостей для майбутніх громадян надавати свою, у повній мірі інформовану згоду на те, щоб «жити разом» у складних ситуаціях, які змінюються, коли розвиток є здебільшого непередбачуваним або неочікуваним».

Надзвичайно суттєвою з погляду новітніх українських умов видається більш рання Рекомендація № R (97) 20 щодо «hate speech» (висловлю-

вань, що транслюють почуття ненависті). «Hate speech», у цьому випадку, визначається як «будь-які висловлювання, що пропагують, підбурюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію чи антисемітизм». На рівні Комітету міністрів було наголошено, що «hate speech» може завдавати значної шкоди у випадку їх поширення через засоби масової інформації. Омилення феномену «мови ворожнечі» як наукове завдання дослідників українського гранд-нарративу очевидно ще попереду. Історичний досвід завжди запізнюється, однак це запізнення цілком спроможна компенсувати якісна теорія, що народжується на його основі. Тим більше, що професійні лінгвісти давно працюють над розробкою об'єктивних методів судової лінгвістичної експертизи текстів, які можливо містять ознаки екстремізму. Для професійного історика комунікація, що ґрунтується на упередженості й дискримінації, не може не становити наукового інтересу вже хоча б тому, що вона занадто часто ставала дієвим чинником історичного процесу, фактором і наслідком славнозвісного революційного неврозу, з одного боку, і чинником групової консолідації історичних акторів, з другого.

Перспективи історичної суб'єктності того чи іншого народу в сучасному світі значною мірою обумовлені глибиною розуміння взаємозв'язку свободи волі й правової культури. На етапі радикальної трансформації суспільного мислення доцільно згадати важливе гегелівське міркування про те, що «підґрунтя права — це загалом духовне, а його найближче місце й висхідна точка — це воля, яка вільна; тим-то її субстанцію й визначення становить свобода; система права — це царство здійсненої свободи, світ духа, породжений ним самим, мов би другою натурою. (...) Воля без свободи — це порожнє місце, так само, як і свобода дійсна лише як воля, як суб'єкт. (...) Відмінність між мисленням і волею — це тільки відмінність між теоретичним і практичним відношенням, але це не дві властивості, воля — це особливий спосіб мислення: мислення, що переводить себе у буття, як потяг надати собі буття». Гегель, зокрема, акцентує увагу на тій обставині, що «людина — це чисте мислення самої себе, і, тільки мислячи, людина становить ту силу, ту здатність надати собі загальності, тобто загасити будь-яку особливість, будь-яку визначеність. Ця негативна свобода, або свобода глузду, — однобока, проте в цій однобокості завжди міститься суттєве визначення, тому її не варто відкидати, але влада глузду полягає в тому, що він підносить однобоке визначення в ранг єдиного й найвищого. Ця форма свободи часто подибується в історії. (...) Конкретніше ця форма проявляється в діяльному фанатизмі в області як політичного, так і релігійного життя. (...) Фанатизм прагне до абстрактного, а не до розчленування: якщо десь проглядають відмінності, він вважає це несумісним зі своєю невизна-

ченістю й усуває їх. Саме тому в періоди революцій народ знову руйнував інститути, які сам постворював, адже будь-який інститут несумісний із абстрактною самосвідомістю рівності»¹⁴.

Можна лише дивуватися тому, як часто в історіописанні однокі визначення підносилися в ранг єдиного й найвищого, а фанатизм ставав на перешкоді пошукам більшої визначеності. Зазначені аспекти потребують дуже серйозного додаткового осмислення в рамках сучасного дискурсу щодо «стилю мислення», справжня правова культура якого народжується неприпустимо повільно. Хоча саме нині це є життєво важливим, оскільки, зрештою, ніхто не скасовував статті 3 Статуту Ради Європи, згідно з якою кожний член цієї поважної організації зобов'язався «визнати принципи верховенства права та здійснення прав і основних свобод людини всіма особами, що знаходяться під його юрисдикцією»¹⁵.

На превеликий жаль, очевидна й прихована зневага до ідеї права є не лише спадковою родовою ознакою т.зв. «командно-адміністративної системи», а має в нашій ментальності значно глибше історичне коріння. На нашу думку, історична теорія впродовж тривалого часу приділяла явно недостатню увагу такому культурно-історичному феномену як аномія (беззаконня). Водночас, для дослідника історії це явище є, безперечно, надзвичайно красномовним маркером «духовної ситуації часу» (К. Ясперс). Значно ширшого використання у цьому сенсі потребує досвід суміжних дисциплін. Приміром, соціологи під беззаконням (аномією) зазвичай розуміють «кризово-катастрофічний стан суспільної системи, державних інститутів та особистісних структур». Соціальними формами прояву аномії вважаються руйнація моральних правил, розгул злочинності, масштабні соціальні конфлікти, військові інциденти і т.п. Поняття беззаконня (аномії) часто зустрічається і на сторінках Нового Заповіту. Однак, у цьому випадку навряд чи можна цілковито погодитися із твердженням деяких дослідників, що «між старозавітним і новозавітним підходами до теми беззаконня немає принципової різниці смислового, ціннісного або нормативного змісту» і що «у тому й другому домінує пафос однозначного, безумовного засудження усіх форм беззаконня в житті людей»¹⁶. Таке бачення є, насправді, ігноруванням «новизни» Нового Заповіту. (Звісно, зазначена проблема є предметом окремої релігієзнавчої дискусії, що виходить далеко за межі нашого дослідження). В історико-теоретичному відношенні безперечний інтерес становить філософська інтерпретація протодержавної, доправової «стихійної аномії», яскраво описаної Т. Гоббсом у знаменитому «Левіафані» (1651). Й до сьогодні в багатьох куточках світу навряд чи підлягає спростуванню висновок автора цієї оригінальної моделі соціальної реальності про те, що ніхто не може відчувати себе в безпеці там, де домінують настрої

агресивності, войовничості та користолюбства, й при цьому не діють норми релігії, моралі й права. В українських умовах на окрему увагу заслуговує анархічна традиція свідомого й цілеспрямованого поширення аномії, а також аналіз феномену трансгресивності («властивості людської природи, що змушує людей прагнути до подолання перешкод в ім'я досягнення поставлених цілей і при цьому порушувати звичні стереотипи»). Позитив трансгресії пов'язаний з нормальною творчою активністю, здоровою іновативністю, в той час, як негативний вимір характеризується невгамовним потягом до подолання всіх нормативних, моральних і правових бар'єрів задля досягнення особистої мети. Деякі дослідники навіть вважають, що й саме право виникло як відповідь на трансгресивний виклик людини, відповідь з боку цивілізацій «осьового часу» на етапах їхнього формування¹⁷. Однак, як на нашу думку, таке припущення є ігноруванням прадавньої регулятивно-організаційної функції нормотворчості. Принаймні, сам автор концепту «осьового часу» К. Ясперс був би проти такого звуження історичного горизонту правотворчості, тим паче звичаєвої.

Поглиблене розуміння типів людської поведінки та здатність до їхнього оперативного розрізнення в процесі дослідження людського чинника історії може суттєво поліпшити якість міждисциплінарного історичного аналізу. Особливо в кризові часи, коли видається, що задля особистого успіху достатньо лише вдало отаборитися по той бік добра, справедливості й людяності. Достатньо актуальними для нинішньої епохи залишаються міркування видатного українського мислителя П. Юркевича про т.зв. «третю сторону волі — вибір». Як, зокрема, наголошував філософ, «[людина] вирішує, які з бажань обрати і які засоби вжити для цього; з одного боку, найрізноманітніші бажання мають шанси стати цілями й передбачають найрізноманітніші засоби, які ведуть до цієї мети; одні з них шляхетні, але важкі, інші легкі, але низькі. Людський розум обмірковує, чи можлива мета, і чи достатні засоби. Людина обмірковує, які з бажань повинні бути полишені, які повинні стати цілями. Тільки-но зроблено вибір, відбувається рух людської волі до мети. З того, що у виборі брали участь усі людські здібності, для нас стає корисним (знати), чому у виборі виявляється вся особистість людини, її воля». Зазначені міркування П. Юркевича породжують несподіваний теоретико-історичний ефект у разі їх поєднання з попереднім зауваженням філософа про відношення мотиву до переконання. Адже, на його думку, потрібно мати на увазі те, що «мотив завжди відноситься до того приватного кола, в якому ми хочемо діяти. Якщо переконання чисті, то вчинки, однак, можуть бути за мотивами жорстокі, фанатичні, шкідливі для інших»¹⁸.

Сучасна історія, так само як і правознавство, активно зацікавилася теоретичними аспектами легітимації. Історики здавна займаються пробле-

мою «історичної розумності» та питаннями смислової орієнтації у «відкритому суспільстві». Все більшої ваги в методологічному просторі історії набувають проблеми людської свідомості. Тож точок перетину наукових інтересів істориків і правознавців у царині теорії пізнання більш ніж достатньо. Питання в тому, наскільки історики, принаймні у царині історії понять, інтелектуальної історії бажать і готові відповісти на виклик сучасності. Наскільки вони внутрішньо схильні послуговуватися методологічним потенціалом інструментарію понятійно-системного, доказового та порівняльного мислення юристів для оновлення, прагматичного осучаснення (у кращому, а не презентистському сенсі) свого власного стилю мислення.

З урахуванням актуальних викликів українського державотворення цілком виправданим видається більш предметний методологічний синтез історичного дослідження еволюції національної державності та тієї ж таки вітчизняної історії держави і права. Адже за визначенням «історія держави і права» — це історико-правова наука, що досліджує й виявляє історичні закономірності розвитку системи держави і права. Хіба не є виявлення й акумуляція історичного досвіду такої системності ключовим завданням національного історіописання на переломних етапах глибинної суспільної трансформації? Хіба на історичному етапі прискореної рецепції європейського досвіду державотворення не є методологічно близьким до проблемного поля професійної історичної науки сам предмет історії держави і права — дослідження типів і форм держави і права, державних органів та інституцій конкретних держав і народів? Хіба та обставина, що історія держави і права є політико-юридичною, а не просто загальноісторичною дисципліною, й те, що історико-правова наука орієнтована головним чином на формування основи теоретичних і практичних знань і широкого політичного світогляду, є завеликою перепоною для більш інтенсивного міждисциплінарного збагачення інструментарію історичної науки на етапі імплементації європейських принципів правової державності?

У спробах переформатування часових пластів і пошуках нового ідеологічного наповнення актуальних горизонтів досвіду безглуздо не враховувати нових реалій інформаційної епохи. Коли перспективні можливості переходу до нового, постіндустріального укладу реалізуються лише в площині інформаційної легітимації «волі до влади», увесь концепт «світ як воля» перетворюється на суто релігійний феномен конститування сліпої віри замість раціонального пошуку нових засад формування здорової атмосфери довіри в суспільстві, що перебуває на етапі стрімких економічних, соціальних, політичних і духовно-культурних перетворень. Нівелювання індустріального статусу економіки і правового

змісту європейської моделі соціальної взаємодії, ігнорування можливостей реалізації потенціалу інформаційної доби позбавляє національний історичний процес конкурентної перспективи в царині реальної історії, у реальному просторі глобальної конкуренції, яку не здатні скасувати жодні внутрішні ідеологічні новації.

¹ Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. — К.: Юніверс, 2000. — С. 14.

² Там само. — С. 11, 20–21.

³ Циппеліус Р. Філософія права / Пер. з нім. — К.: Тандем, 2000. — С. 6.

⁴ Див.: Яковенко Н. Вступ до історії — К.: Критика, 2007. — С. 135–136.

⁵ Рюзен Й. Утрачивая последовательность истории (некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти) / Пер. с нем. А.В. Антощенко // «Диалог со временем». Альманах интеллектуальной истории. — Вып. 7. — М., 2001. — С. 25.

⁶ Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939–1945). Історіософські нотатки. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. — С. 19.

⁷ Соловьева О.В. Социальная психология судебного процесса: новые перспективы // Социальная психология: Хрестоматия / Сост. Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая. — М.: Аспект Пресс, 2003. — С. 471–473.

⁸ Февр Л. Суд совести истории и историка // Февр Л. Бои за историю. — М.: Наука, 1990. — С. 17.

⁹ Там само. — С. 10–23.

¹⁰ Гуревич А.Я. Уроки Люсьена Февра // Февр Л. Бои за историю. — М.: Наука, 1990. — С. 502.

¹¹ Февр Л. Лицом к ветру // Февр Л. Бои за историю. — М.: Наука, 1990. — С. 37.

¹² Шевченко Ф.П. Про суд історії // Шевченко Федір. Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження) / Гол. ред. В. Смолій; упор. С. Батурина та ін. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. — С. 579.

¹³ Там само. — С. 582.

¹⁴ Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. — К.: Юніверс, 2000. — С. 24–25, 28.

¹⁵ Статут Ради Європи (Лондон, 5 травня 1949 року). [Офіційний переклад] // Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. — К.: Парламентське видавництво, 2000. — С. 13.

¹⁶ Бачинин В.А. Беззаконие (аномия) как культурно-исторический феномен // Право и политика. — 2005. — № 7. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://christ socio.info/content/view/629/42/>

¹⁷ Там само.

¹⁸ Юркевич П. Філософія права // Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник. Вид. друге. — К.: Ред. журн. «Український Світ», 2000. — С. 192.

REFERENCES

1. Bачinin, V.A. (2005). Bezzakonie (anomija) kak kul'turno-istoricheskij fenomen. *Pravo i politika*. No. 7. Retrieved from <http://christ socio.info/content/view/629/42/> [in Russian].

2. Fevr, L. (1990). *Boi za istoriju*. Moskva: Nauka [in Russian].
3. Hehel', H.V.F. (2000). *Osnovy filosofii prava, abo Pryrodne pravo i derzhavoznavstvo*. Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].
4. Koval', M.V. (1999). *Druha svitova vijna i Ukraina (1939–1945). Istoriosofs'ki notatky*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU [in Ukrainian].
5. Rjuzen, J. (2001). Utrachivajaja nasledovatel'nost' istorii (nekotorye aspekty istoricheskoy nauki na perekrestke modernizma, postmodernizma i diskussii o pamjati). *Dialog so vremenem. Al'manah intelektual'noj istorii*. No. 7. Moskva: Akvilon. Akadem. izdat. [in Russian].
6. Shevchenko, F.P. (2014). Pro sud istorii. *Istorychni studii: Zbirka vybranykh prats' i materialiv (Do 100-richchia vid dnia narodzhennia)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU [in Ukrainian].
7. Solov'eva, O.V. (2003). Social'naja psihologija sudebnogo processa: novye perspektivy. *Social'naja psihologija: Hrestomatija*. Moskva: Aspekt Press [in Russian].
8. Statut Rady Yevropy (London, 5 travnia 1949 roku). [Ofitsijnyj pereklad]. *Zbirka dohovoriv Rady Yevropy. Ukrains'ka versii*. (2000). Kyiv: Parlaments'ke vydavnytstvo [in Ukrainian].
9. Tsyppeilius, R. (2000). *Filosofia prava*. Kyiv: Tandem [in Ukrainian].
10. Yakovenko, N. (2007). *Vstup do istorii*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
11. Yurkevych, P. (2000). *Istoriia filosofii prava. Filosofia prava. Filosofs'kyj schodennyk*. (2d ed.). Kyiv: Red. zhurn. Ukrains'kyj Svit [in Ukrainian].